реалізації цього принципу у практиці тих навчальних закладів, у яких він здобув визнання та показав ефективні результати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вьюнова Н. И. Психологическая готовность ребенка к обучению в школе: учебное пособие для студентов вузов / Н. И. Вьюнова, К. М. Гайдар, Л. В. Темнова — М., 2003. — 256 с.
2. Калуська Л. Активізація навчально-пізнавальної діяльності дитини / Л. Калуська / Психолого-педагогічні та методичні проблеми розвиваючого навчання: збірник статей Всеукраїнської науково-практичної конференції . — Івано-Франківськ, 1998. — С. 89–91.
3. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини / Е. Помиткін. — К.: Шкільний світ, 2008. — 128 с.
4. Якиманская И. С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения / И. С. Якиманская // Вопросы психологии. — 1995. — № 2. — С. 31–42.

УДК 373.31

Вікторія ЛЕГІН

ПРОБЛЕМА РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті здійснено психолого-педагогічний аналіз поняття «рефлексія». Уточнено зміст та структуру рефлексії. Охарактеризовано рефлексивні вміння навчальної діяльності молодших школярів.

В статье осуществлен психолого-педагогический анализ понятия «рефлексия». Уточнено содержание и структуру рефлексии. Охарактеризовано рефлексивные умения учебной деятельности младших школьников.

Psychological and pedagogical analysis of the notion «reflection» is made in the article. Junior pupils' reflective skills of education activity are characterized.

В умовах особистісно орієнтованого навчання початкова освіта покликана сприяти всебічному розвитку молодшого школяра, забезпечувати оволодіння ним всіма компонентами навчальної діяльності. Однією із основних ознак оновленої парадигми освіти є визнання учня суб'єктом навчального процесу. Необхідна умова набуття школярем суб'єктності — наявність рефлексії, яка починає формуватися як цілісна якість у молодшому шкільному віці.

Рефлексія (*лат*. *reflexio* — відображення), за довідковою літературою, — це здатність органу психіки відображати навколишню дійсність і самого себе [2, с. 168]; це джерело внутрішнього досвіду, засіб самопізнання та необхідний інструмент мислення; це готовність і спроможність людини до самооцінки, самопізнання, аналізу своїх дій, мотивів, вчинків, настрою, до зіставлення їх із діями та вчинками інших людей [10, с. 300].

Розгляд сучасних тенденцій проблематики рефлексії у психології та педагогіці показує, що чимало досліджень присвячено розвитку рефлексивної свідомості на різних етапах онтогенезу (М. Варбан, А. Виногородський, В. Слободчиков, Т. Яблонська). В останні роки збільшилася кількість публікацій, у яких рефлексія постає не лише як суттєвий компонент будь-якого процесу, а й як предмет спеціального вивчення (А. Виногородський, Н. Гуткіна, І. Мельничук, І. Пономаренко). Експериментальному аналізу зазначеного феномена присвячені роботи Н. Галкіної, А. Зака, В. Зарецького, В. Романенко, С. Степанова.

На сучасному етапі проблема формування рефлексивних умінь навчальної діяльності в учнів початкових класів недостатньо висвітлена, тому ***мета статті*** полягає в узагальненні підходів до визначення сутності і структури рефлексії як особистісної характеристики людини та в обґрунтуванні рефлексивних умінь навчальної діяльності молодших школярів.

Вперше поняття «рефлексія» з'явилося в античній філософії (Сократ, Платон, Арістотель) і означало процес міркування індивіда про те, що відбувається в його свідомості.

Активні дослідження зазначеного феномена проводилися в епоху середньовіччя (Августин Блаженний, Фома Аквінський, Роджерс Бекон). При розгляді рефлексії центральною фігурою філософи вважали Бога. Вони стверджували, що, пізнаючи себе, людина наближається до Бога.

В епоху Відродження (Ф. Петрарка, Н. Кузанський) цей феномен ототожнювався із творчим потенціалом людини. Вважалося, що завдяки йому особистість ставиться до себе як до творця самого себе, при цьому перетворюючи і змінюючи себе.

Поняття «рефлексія» в науку ввів Р. Декарт у XVII столітті (західноєвропейська психологія нового часу). Він розробив теорію раціоналізму самосвідомості, що трактує свідомість як мислення [1]. У працях І. Канта рефлексія має гносеологічну форму і розглядається як форма пізнання.

Зародившись у Західній Європі в 30–40-х роках XIX століття, поняттям «рефлексія» стали користуватися і радянські вчені, однак тривалий час воно залишалося малодослідженим.

Суттєвого розвитку рефлексія як наукова проблема набула у XX столітті. У 50-і роки розпочинається активна дослідницька робота в цьому напрямі, яка інтенсивно продовжується у 60-х роках (Б. Ананьєв, Д. Ельконін), а у 80-і міждисциплінарні дослідження з рефлексії (М. Алексєєва, Р. Новикова, І. Семенов, Г. Щедровський) вже стали звичним явищем.

У сучасному філософському розумінні рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; наочний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [11, с. 579]. Більшість філософів схильні думати, що рефлексія є одним із «фундаментальних механізмів становлення власне людського способу життя» [4, с. 67], тобто є тією особливістю, яка відрізняє людей від тварин.

Психологія розглядає рефлексію як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу; як «процес подвійного, дзеркального відображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей один одного» [8, с. 486]. Відзначаючи діяльнісну природу рефлексії, С. Рубінштейн стверджував, що завдяки її наявності суб'єкт стає здатним здійснювати управління діяльністю, досягати мети (див. [12]).

У сучасній психології спостерігається інтенсивне вивчення теоретичних основ рефлексії. Зростають дослідження процесів цього феномена в окремих галузях психології. Рефлексія розглядається в різних контекстах: *свідомості* (Л. Виготський, Н. Гуткіна, Е. Смірнова, З. Степанов), *мислення* (Н. Алєксєєв, В. Давидов, В. Зарецький), *творчості* (Я. Пономарьов), *спілкування* (І. Андрєєва, А. Кондратьєва), *особистості* (Л. Виготський, А. Холмогорова).

Дослідження в галузі вікової психології (І. Зимня, В. Мухіна, Л. Обухова та ін.) свідчать, що уміння рефлексії виявляються в пізнавальній діяльності і є основним психічним новоутворенням дітей молодшого шкільного віку. В цей період міра сформованості зазначеної якості пов'язана з рівнем розвитку самосвідомості та особистості дитини.

На педагогічному рівні рефлексія вивчається К. Вазіною, І. Ісаєвим, В. Слободчиковим, Г. Цукерман. Наведемо найбільш відомі трактування сутності цього поняття.

Під рефлексією розуміють звернення індивіда до свого внутрішнього світу, до досвіду, мислення, діяльності, переживань, тобто до всього, що він бачив, чув, робив (В. Богін, Н. Суртаєва). За В. Петровським рефлексія є основою самоідентифікації людини. Ю. Кулюткін розглядає цю якість як здатність саморегуляції мислення усвідомлювати власну поведінку і діяльність, тобто рефлексія постає як контроль і самооцінка. М. Поспєлов та І. Поспєлова під рефлексією розуміють самопізнання, спрямоване на відображення у свідомості власних конкретних здібностей (умінь, навичок). Аналогічної точки зору

дотримуються інші дослідники: це міркування, осмислення, самоаналіз своєї діяльності в системі відношень зі світом, у якому живе особистість; це властивість людини, яка характеризує її здатність до міркування (див. [3, с. 199]).

Однією із головних ознак рефлексії є її орієнтація на навчальну діяльність, котра розуміється як спрямованість мислення учня на самого себе, на власні процеси засвоєння досвіду, на усвідомлення структури діяльності навчання та її результатів. Якщо рефлексія — це ланцюжок внутрішніх сумнівів, міркувань із собою, викликаних життєвими питаннями, здивуваннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на поставлені питання, то рефлексія навчальної діяльності, на думку О. Леонтьєва [5], — це внутрішня робота: співвідношення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає навчальна діяльність, адже вона як творчий процес неможлива без рефлексії — пошуку самооцінки, обговорення із собою власного досвіду навчання.

Важливе теоретичне значення у контексті заявленої проблеми має зв'язок рефлексії з навчальною діяльністю, котра спрямована на розвиток самосвідомості, осмислення дій суб'єкта (*інтелектуальна рефлексія*); на самоорганізацію, самопізнання й самоаналіз себе, свого стану — внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного «Я» (*особистісна рефлексія*) і діяльність взаємовідображення суб'єктами один одного (*міжособистісна рефлексія*) [4]. Якщо учень індивідуально розв'язує задачу (наприклад, при підготовці домашніх завдань), то для здійснення успішного розумового процесу достатньо інтелектуальної рефлексії. Коли ж задача вирішується у присутності референтної особи (тобто викладача або більш встигаючого учня при виконанні контрольної роботи), але без реального спілкування і взаємодії з нею у вигляді допомоги в пошуку рішення, то до розумового процесу, крім інтелектуальної рефлексії, залучається ще й особистісна. Якщо ж пошук розв'язку відбувається у процесі безпосереднього спілкування з іншими учнями (наприклад, при груповій дискусії на факультативних заняттях), то включається також і комунікативна (міжособистісна) рефлексія. Коли цей процес організовується вчителем (у ситуаціях проблемного або ігрового навчання), то, крім інтелектуального, особистісного, комунікативного типів рефлексії, здійснюється також і кооперативна.

Дослідження свідчать про те, що успіх навчальної діяльності молодших школярів залежить від можливості передбачати майбутні дії, вміння попередньо їх організовувати [6; 9]; від «здатності діяти «подумки», відповідно до внутрішнього плану дії» [9, с. 227]. Науковці вказують на тісний взаємозв'язок термінів «рефлексія» і «вміння вчитися», які, на думку вчених, поєднані між собою поняттям «суб'єкт»: людина, яка вміє навчити себе, сама визначає межі свого знання і знаходить засоби їх розширення [7, с. 15]. Функціонуючи у складі різноманітних пізнавальних процесів та видів діяльності, зазначений феномен є механізмом уміння вчитися, розуміти, діяти. Якщо у суб'єкта навчальної діяльності рефлексія відсутня, то це значить, що його внутрішній світ, його духовність, моральність відсутні, а він сам стає повністю залежним від зовнішніх факторів, впливів, обставин. В умовах рефлексії будь-яка діяльність виконується обдумано, з усвідомленням її мотивів та цілей. Молодший школяр усвідомлює і приймає цілі учіння, емоційно ставиться до успіхів і невдач, оцінює отримані результати, усвідомлює мотиви, на основі уявлення про себе оцінює себе і власну діяльність (Г. Костюк).

Предметом аналізу може бути все, що є в досвіді дитини: знання, уявлення, поняття, відчуття, ставлення, побажання, цінності. Рефлексія дає можливість осмислити передумови, закономірності й механізми власної діяльності за допомогою звернення до свого внутрішнього світу, досвіду життєдіяльності**.** Саме в молодшому шкільному віці формується цілісне уявлення про себе. Учень починає розуміти власні реальні досягнення і можливості керувати своїми психічними функціями, діями, вчинками. У цей період зменшується підпорядкованість школяра зовнішнім умовам, збільшується значення самостійності, з'являються відносно стійкі форми поведінки, формується вміння організовувати свою діяльність.

Відповідно до етапів становлення самосвідомості особистості в цілому вчені виділяють такі форми рефлексії: передбачення, порівняння, визначення, синтез. На цій основі виокремлюють пізнавальну і педагогічну рефлексію.

Аналіз наявного наукового фонду з проблеми дослідження свідчить про те, що залежно від функцій у часі розрізняють такі види рефлексії:

– ситуативну — виступає у вигляді «мотивувань» і «самооцінок», забезпечує безпосередню участь суб'єкта в певній ситуації, тобто рефлексія здійснюється «тут і тепер». Молодший школяр співвідносить власні дії з наочною ситуацією, контролює діяльність відповідно до змінених умов;

– ретроспективну — служить для аналізу й оцінки вже виконаної діяльності, що мала місце в минулому. Тут робота спрямована на більш повне усвідомлення, розуміння і структурування отриманого в минулому знання. Ця форма може використовуватися з метою виявлення можливих помилок та причин власних невдач;

– перспективну — роздум про майбутню діяльність, уявлення про хід діяльності, планування, вибір найефективніших способів виконання завдання в майбутньому.

Заслуговує на увагу й інший підхід до класифікації рефлексії:

– рефлексія настрою й емоційного стану — доцільно використовувати на початку та в кінці уроку з метою встановлення емоційного контакту із групою;

– рефлексія діяльності — забезпечує осмислення способів і прийомів роботи з навчальним матеріалом. Цей вид діяльності рефлексії прийнято застосовувати на етапі перевірки домашнього завдання, захисту проектних робіт. Застосування його в кінці уроку дає можливість оцінити активність кожного учня на різних етапах уроку;

– рефлексія змісту навчального матеріалу — використовується для виявлення рівня усвідомлення виучуваного (С. Кульневич).

У процесі навчальної діяльності молодший школяр має оволодіти такими рефлексивними вміннями як самоконтроль і самооцінка.

Самоконтроль є, з одного боку, структурним компонентом навчальної діяльності (В. Давидов, А. Маркова), а з іншого — здійснюється на всіх етапах її виконання. Він включає в себе почуттєві, розумові компоненти навчальної діяльності, які дають змогу учневі на основі поставленої мети та наміченого плану стежити за своїми діями і свідомо регулювати їх.

На сьогодні вчені дотримуються думки, що функціями самоконтролю в навчальній діяльності є такі:

– перевірна — полягає у порівнянні досягнутої мети з поставленою;

– діагностична, що здійснюється шляхом визначення причин та умов, які сприяють виникненню помилок;

– навчальна, яка відображається в подальшому самовдосконаленні знань, активній мислительній діяльності, що спрямована на поглиблення й уточнення відомостей;

– виховна — формування позитивних особистісних якостей — самостійності, наполегливості тощо;

– розвивальна — сприяє розвитку мислення, правильному самооцінюванню результатів навчальної діяльності, розвитку пізнавальних здібностей учнів.

Самоконтроль у навчальній діяльності молодших школярів реалізується через такі процеси:

– самоаналіз, за допомогою якого учень визначає сильні та слабкі сторони своєї роботи на підставі порівняння того, що напрацьовано, з тим, що було заплановано зробити;

– самокорекція — у разі неякісного виконання поставлених завдань школяр формулює міні-цілі щодо корекції роботи для максимального наближення її до кінцевого результату, який був запланований спочатку.

Самоконтроль сприяє підвищенню активності пам'яті й мислення, збуджує та підтримує увагу й зацікавленість процесом виконання завдання, допомагає вчасно виявити рівень та якість отриманих знань, а у випадку необхідності — уточнити їх і доповнити.

Важлива роль у процесі навчальної діяльності відводиться самооцінці, яка дає можливість школяреві оцінити себе, свої можливості, якості, місце серед інших людей. Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка впливає на ефективність діяльності школяра. Позитивна сторона застосування самооцінки полягає також у тому, що учні вчаться розуміти труднощі оцінювання і дивитися іншими очима на свою роботу.

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що суть рефлексії полягає в усвідомленні того, що було зроблено; у можливості задуматися над підвищенням якості роботи, а стосовно навчальної діяльності — в аналізі власного процесу учіння. Встановлено, що на етапі початкового навчання молодший школяр має оволодіти такими рефлексивними вміннями навчальної діяльності: самоконтроль (самоаналіз та самокорекція) та самооцінка. Подальших досліджень потребує проблема визначення дидактичних умов формування у молодших школярів рефлексивних умінь і навичок навчальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Сочинения / И. Кант. — М.: Политиздат, 1966. — Т. 6. — 590 с.
2. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. — М.: издательский центр «Академия», 2001. — 176 с.
3. Корольчук М. С. Історія психології: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Ковальчук, П. П. Криворучко. — К.: Ельга, Ніка–центр, 2004. — 248 с.
4. Ладенко И. С. Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования: сб. ст. АН СССР, Сиб. Отделение, ин-т истории, филологии и философии / отв. ред. И. С. Ладенко. — Новосибирск: Наука, Сиб. Отд-ние, 1987. — 235 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1997. — 304 с.
6. Магкаев В. Х. Экспериментальное изучение планирующей функции мышления в младшем школьном возрасте / В. Х. Магкаев // Вопросы психологи. — 1974. — № 5. — С. 98–106.
7. Мухина В. С. Возрастная психология: Феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. — М.: Академия, 2000 — 454 с.
8. Петровский А. В. Психология. Словарь / под ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. — М.: ИПЛ, 1990. — 702 с.
9. Пономарев А. Я. Психология творчества и педагогика / А. Я. Пономарев. — М.: Педагогика, 1976. — 280 с.
10. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія (Енциклопедія ерудита) / О. М. Степанов. — К.: Академвидав, 2006. — С. 300–327.
11. Философский энциклопедический словарь. — М.: Современная энциклопедия, 1989. — 815 с.
12. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. — М.: Наука, 1978. — 391 с.